

“La potencia creadora de la nación”: depuració, enquadrament, control i disciplina de la força de treball en una fàbrica tèxtil llanera de Sabadell (1939-1947)

Joan Tafalla i Monferrer

Si el feixisme, en definició clàssica, fou “la dictadura terrorista del gran capital”, la depuració de les empreses fou un acte de terrorisme capil·lar, realitzat empresa per empresa i lloc de treball per lloc de treball, en què l’empresari, posseït d’un poder atorgat per la violència fundadora de l’“Estado nuevo”, aconseguia trencar la columna vertebral de la resistència obrera a l’empresa. Aquesta resistència obrera havia trigat decennis a anar-se teixint, com a producte d’una lenta acumulació de forces i d’experiències vitals empresa a empresa, així com d’una lenta socialització política i sindical en cooperatives, ateneus i sindicats que eren el resultat de molts anys d’esforços de milers de persones. Aquesta constitució de la classe, a través de la cultura material i moral, era destruïda per un acte de violència extraordinari com era el cop d’estat, la Guerra Civil i el correlat de la victòria feixista: la recuperació del poder polític, social i econòmic dins de l’empresa per part de l’empresari. De la mateixa manera que no es pot explicar el poder social acumulat per la classe obrera abans i durant la República sense reconèixer els seus microfonaments empresa a empresa, taller a taller i barri a barri, tampoc no es poden explicar les actituds polítiques de la classe obrera catalana en els primers anys quaranta (de rebuig del règim, però de passivitat) sense reconèixer el paper de la depuració dins les empreses, del procés d’enquadrament, control i disciplinament de la força de treball. El present estudi tracta un cas entre milers: l’experiència de la depuració a Molins Hermanos, empresa tèxtil llanera de Sabadell.

Els microfonaments del poder

“Entre las glorias de una nación está su potencia creadora. Sabadell honra a España con sus industrias y sus grandes obras sociales.”

F. Franco, 27 de gener de 1942

Durant els primers mesos de la Guerra Civil té lloc a Catalunya l’ocupació del poder dins les fàbriques per part dels treballadors: la col·lectivització. Aquest fet es va produir per diverses raons. La raó immediata fou l’adhesió de molts empresaris a la sublevació feixista, i la seva fugida o abandonament de l’empresa. Molts d’aquests empresaris marxaren a la zona nacional o bé s’amagaren. Llavors, els treballadors continuaren fent funcionar l’empresa amb la idea de poder subsistir. En d’altres empreses, l’empresari no havia fugit però els treballadors igualment decidiren emparar-se del poder a l’empresa. Els sindicats recolliren aquest moviment de base dels treballadors i li donaren forma propugnant les col·lectivitzacions. Aquesta realitat fou molt diversa i acompañà per sota, en la societat civil, la situació de poder per dalt del Comitè de Milícies Antifeixistes, representatiu dels partits i sindicats obrers i republicans.

Finalment, la Generalitat legalitzà el procés mitjançant el Decret de col·lectivitzacions i de control obrer de 26 d’octubre de 1936, que en l’article segon deia: “Seran obligatòriament col·lectivitzades totes les empreses industrials i comercials que el dia 30 de juny de 1936 ocupaven més de cent treballadors assalariats i també aquelles de les quals els patrons hagin estat declarats facciosos o hagin abandonat l’empresa” (A. PÉREZ BARÓ, 1970).

La sensació d’haver viscut amb la República l’onda democratitzadora més important de la història espanyola commocionà els patrons catalans. A aquesta realitat, s’hi afegí l’experiència traumàtica d’haver perdut el poder en el cor de la seva pròpia empresa durant trenta mesos. Els patrons catalans es radicalitzaren en el seu suport a les opcions dretanes. Van passar de donar suport a opcions com la Lliga Catalana de Cambó al camp del feixisme, i decidirenaprofitar l’ocasió que els oferia el *Nuevo Estado* per depurar les seves empreses d’elements sindicalistes, i per controlar, disciplinar i enquadrar la seva força de

treball per tal de poder reprendre el poder polític i econòmic dins i fora de l’empresa. Això els va permetre realitzar un brutal procés d’acumulació de capital a costa de la misèria i la sobreexplotació de la força de treball. Aquest procés no es produí sense unes certes contradiccions amb les teories més radicals del nacionalsindicalisme, i amb el mateix *Nuevo Estado*.

La recerca que presento ressegueix aquest procés en una empresa tèxtil llanera de Sabadell entre els anys 1939 i 1947. El fet d’haver limitat la recerca, per qüestions de temps, a una sola empresa no disminueix l’interès del treball i de les troballes arxivístiques. He emmarcat els esdeveniments “micro” en el marc general polític espanyol i també en la situació general a Sabadell.

Per tal de donar un caire més general a les tendències que afloren en aquest treball, considero necessari continuar la recerca amb un nombre més important d’empreses i amb una major diversitat de fonts, incloses les fonts orals.

Recuperant el poder

Molins Hermanos Sucesor, empresa tèxtil llanera de Sabadell que agrupa tot el procés tèxtil des del filat fins al teixit, llavors amb fàbrica al carrer Borrell, 25 i oficines a Barcelona (Rambla de Catalunya, 27), fou col·lectivitzada. Presumiblement, la família Molins, propietària de l’empresa, va romandre amagada entre el juliol del 36 i el gener del 39. La família mantingué el contacte amb empleats fidels del despatx, rebent fins i tot mitjans per subsistir, mentre els destins de l’empresa durant la revolució i la guerra eren en mans del col·lectiu de treballadors de la fàbrica. Aquest procés àlgid de lluita de classes, en què com a patrons van experimentar la sensació que el poder en l’empresa passava a mans dels treballadors, deixà profundes marques en la psicologia de la família empresària, els rastres de la qual hem seguit en els arxius dipositats a l’Arxiu Històric de Sabadell (a partir d’ara, AHS).

En retornar, al final de la guerra, contràriament al que afirmava Santiago Gotor Aisa (president de la Comissió d’Incorporació núm. 2), els empresaris no trobaren les empreses, per norma general, en “un

estado de confusionismo y anarquía tan amplios e intensos que fue enorme el esfuerzo realizado para iniciar su normalización” (*La Comisión de Incorporación Industrial y Mercantil n. 2*, agost de 1940). Sovint, les empreses estaven en bones condicions de funcionament. Fins i tot algunes havien incrementat el seu patrimoni. Allò que creà problemes importants per a la reintegració de les empreses als seus “propietaris” fou la iniciativa de la Generalitat de crear les agrupacions d’empreses. Per organitzar la producció de guerra, es van barrejar els patrimonis industrials de les empreses, es van fusionar 9.851 empreses en 114 agrupaments “subsistiendo, formando parte de las concentraciones aludidas 2.118 empresas, desapareciendo 7.773. Forzosamente teníamos que desdoblar estos 114 agrupamientos en 9.851 empresas, examinando sus estados de cuentas, sus inventarios de maquinaria y primeras materias que aportaron al agrupamiento”. El feixisme havia de donar a cada patró el que tenia en el moment de la fusió; i també havia de repartir els increments de patrimoni entre les diverses empreses, així com eixugar les pèrdues en els casos en què es varen produir. L’afacer creà l’ocasió per a negocis fabulosos i per a expropriacions de peixos petits per part de peixos grossos. La memòria de la Comissió d’Incorporació núm. 2 afirma que aquest procés estava pràcticament acabat cap a l’agost de 1940.

Per reintegrar-se com a propietaris, calia que l’empresari presentés el rebut de la contribució i un aval d’adhesió al *Glorioso Movimiento Nacional*. La família Molins no va trigar pas gaire a recuperar l’empresa. Ho sabem per les gestions fetes en la Comissió d’Incorporació núm. 2 durant el mes de febrer de 1939 (pocs dies després de l’ocupació feixista de Sabadell el 27 de gener) i per la depuració política de l’empresa feta durant els mesos d’abril i maig del mateix any.

El dia 20 de febrer (23 dies després de l’ocupació), José Arce Llevada, coronel de cavalleria i comandant militar de Sabadell, envia una ordre amb què “*consecuente con mi empeño de lograr cuanto antes la normalización de la vida del trabajo en esta ciudad y de dar impulso a todas las actividades industriales de la misma*”, ordena que tots els fabricants de llana presentin a la Comissió d’Incorporació

Industrial i Mercantil núm. 2, instal·lada a l’Ajuntament, “*una declaración jurada de la cantidad y clase de dicha materia prima o hilada que tengan en su poder, así como de las piezas elaboradas o en curso de fabricación con el metraje de cada una de ellas [...]. También deberán presentar una declaración jurada de los créditos y débitos que tengan pendientes con la antigua Comisión de Compra y requisa de lana*”.¹ El termini per presentar l’escrit era de cinc dies.

En la mateixa carpeta, hi trobem una nota manuscrita, presumible esborrany de la resposta dels Molins, escrita sobre un full de calendari de bloc en català, que diu el següent:

“Respetable Sr.: con referencia a la nota por V. reclamada relacionada con la existencia de primeras materias y lanas acabadas y en curso de fabricación, complácmese anunciarle que en ocasión de tener unas oficinas y despacho en Barcelona ya fue entregada oportunamente en el despacho correspondiente de Abastos y Transportes en Barcelona según certificado que obra en nuestro poder.”

La resposta es pot datar entre el 20 i el 25 de febrer, mentre que la gestió anterior feta a Barcelona havia de ser forçosament anterior al 20 de febrer, la qual cosa prova que “*la normalización de la vida del trabajo*” de Molins Hermanos havia començat immediatament després del 27 de gener, data de la *Liberación* de Sabadell.

Imposant el control i la disciplina

Les depuracions de les administracions públiques han estat força estudiades. En particular ha estat estudiada amb força detall la depuració del magisteri. No ho ha estat tant la depuració en el sector privat. Segons Molinero i Ysás (1985) i Borja de Riquer (1989), les depuracions a les empreses privades varen ser molt irregulars. Tant van donar-se casos d’abusos manifestos de la norma depuradora (per si mateixa prou arbitrària), com casos en què, per diversos motius, la depuració fou prou lleugera. Com a exemple d’aquest darrer tipus, puc citar el cas de la també tèxtil España Industrial de Barcelona, en què la meva àvia, activista de la CNT, fou cridada, amb la

resta dels *elementos perturbadores*, directament per l'empresari Matías España, per fer-los recollir una insígnia de Falange, l'acceptació de la qual era la condició per recuperar la feina i no ser denunciat. Amb aquest acte humilant de sotmetiment gairebé feudal, el paternalista patró considerava que n'hi havia prou per restablir l'ordre i "oblidar". En arribar a casa seva, després de la humilant escena, la meva àvia llençà, en un atac d'impotència i de ràbia, la medalla per la finestra. Al cap de pocs anys, deixà la feina.²

Si el feixisme, en definició clàssica, era "la dictadura terrorista del gran capital", la depuració era un acte de terrorisme capil·lar, realitzat empresa per empresa i lloc de treball per lloc de treball, en què l'empresari, posseït d'un poder atorgat per la violència fundadora del Nou Estat, aconseguia trencar la columna vertebral de la resistència obrera a l'empresa. Aquesta resistència obrera havia trigat decennis a anar-se teixint, com a producte d'una lenta acumulació de forces i d'experiències vitals empresa a empresa, així com d'una lenta socialització política i sindical en cooperatives, ateneus i sindicats, que eren el resultat de molts anys i dels esforços de milers de persones. Aquesta constitució de la classe, a través de la cultura material i moral, era destruïda per un acte de violència extraordinari com era el cop d'estat, la Guerra Civil i el correlat de la victòria feixista: la recuperació del poder polític, social i econòmic dins de l'empresa per part de l'empresari. De la mateixa manera que no es pot explicar el poder social acumulat per la classe obrera, abans i durant el període de la República, sense reconèixer els seus microfonaments empresa a empresa, taller a taller i barri a barri, no es poden explicar les actituds polítiques de la classe obrera catalana en els primers anys quaranta (de rebuig del règim, però de passivitat) sense reconèixer el paper de la depuració dins les empreses, del procés d'enquadrament, control i disciplina de la força de treball.

Una ordre de 17 d'agost de 1937 feia extensives al sector privat les disposicions de la norma depuradora de l'Administració pública, establertes en el Decret llei de 5 de desembre de 1936. Aquest estableix "la separación definitiva del servicio de toda clase de empleados, que por su conducta anterior o poste-

rior al Movimiento Nacional se consideren contrarios a éste". El maig de 1938, el Ministeri d'Organització i Acció Sindical establia el procediment per fer la depuració en els nous territoris "alliberats": "els patrons disposarien d'un període de tres mesos per comunicar al delegat provincial de Treball els noms dels treballadors sancionats, i aquest dictaria resolució amb caràcter inapel·lable" (C. MOLINERO, P. YSÁS, 1998, p. 18). Per al cas de Sabadell, això volia dir que els empresaris disposaven de termini fins al 27 de maig per establir el procés depurador, ja que les tropes feixistes ocuparen la ciutat el 27 de gener. De tota manera, aquest termini era més simbòlic que altra cosa, ja que qualsevol acte d'indisciplina podia, en aquell context, ésser interpretat com un acte contra els principis del Movimiento (C. MOLINERO, P. YSÁS, 1985, p. 104-107).

El primer pas d'aquesta depuració a Molins Hermanos Sucesor és l'expulsió del mosso de magatzem Francesc Farrés Alavedra en "quedar liberada Barcelona por las gloriosas tropas nacionales", com sabem per la comunicació de 27 d'abril adreçada al *delegado regional de Trabajo* per part del gerent, Àngel Molins Marcet. Francesc Farrés fou acomiadat perquè "desde el primer día de la revolución, desplegó en el puesto que ocupaba una actividad marxista, junto con el aprendiz Domingo Morral Coll". En què consistia aquesta "actividad marxista"?

"En lugar de seguir el ejemplo del resto de la Dependencia del Despacho, que hizo todo lo posible para salvar los intereses de la casa, así como el procurar vela-damente medios de subsistencia e incluso protección a la familia Molins, dicho individuo estuvo siempre al servicio de los elementos extremistas de la Fábrica de Sabadell, convirtiéndose en confidente de ellos, fiscalizan-do y frenando las laudables iniciativas de la dependencia, que culminó con la detención de dos dependientes, por suponerlos en contacto con los patronos."

La carta sol·licitava del delegat de Treball que "se sirva tener por presentado este escrito y previos los trámites legales, declarar procedente el despido por

1 AHS. Fons Molins Hermanos (AP 445/15).

2 Font: informació oral de la meva mare.

FÁBRICA DE LANERÍAS
—
ESPECIALIDAD
EN
TEJIDOS FANTASÍA PARA SEÑORA
—
RAMBLA DE CATALUÑA, 27
—

MOLINS HERMANOS

SUCESOR

DESPACHO
BARCELONA
TELÉFONO 13013

FÁBRICA
SABADELL
TELÉFONO 1288

BARCELONA 27 de Abril de 1939
Año de la Victoria

Angel Molins Marçal, soltero, mayor de edad y vecino de la presente, obrando en calidad de Gerente de la Empresa industrial de fabricación de tejidos de lana, denominada "Molins Hermanos Sucesor", a V. S. con el mayor respeto expone que se vió en el trámite de rehusar la admisión del obrero Josep Gomis Balené, de oficio reyecedor, por los motivos siguientes:

En sus actividades anarcosindicalistas, fue ya antes de la revolución y durante el periodo de la misma, confabulado con los demás elementos marxistas de la Fábrica, un perturbador y llegando incluso durante el periodo rojo, a abandonar su cometido dentro de la misma, para ayudar a lo C.N.T.-F.A.I. en sus repugnables funciones de persecución, contra los elementos, que con todo riesgo, ponían sus actividades a salver y proteger los intereses de la casa y la seguridad personal de la familia Molins.

Es de remarcar en merito a esta ultima demostración, que incluso dos de los dependientes, fueron detenidos.

Por todo lo expuesto, el que suscribe

S U C E S O R . V. S. se sirve tener por presentado este escrito y previos los trámites legales, declarar lo es precedentemente rehusar la admisión del citado individuo.

Dios guarda a V. S. muchos años

Figura 1. Carta amb què s'avalà l'acomiadament de l'obrer Joan Gomis, 27 d'abril de 1939. AHS. Fons Molins Hermanos Sucesor (AP 444/36).

las causas explicadas”. No tenim accés a la versió dels fets que hauria explicat l’obrer depurat d’una manera tan expeditiva.³

Trobarem Domingo Morral Coll encapçalant l’apartat núm. 3 de la relació de classificació de personal, datada el 27 de maig de 1939, feta segons la seva actitud durant “*el periodo marxista*”, a què ens refereirem més endavant.⁴ Ja no el trobarem en un llistat de 1939, que, sense data concreta, també figura en l’arxiu de l’empresa,⁵ ni tampoc en una relació elaborada el 7 de juny de 1940.⁶ Podem suposar que en Domingo fou acomiadat verbalment, amb posterioritat al 27 de maig de 1939, amb l’únic procediment legal d’apareixer com a còmplice del seu company Francesc Farrés, en la carta de comunicació de l’acomiadament *ipso facto*.

La mà depuradora no s’aturava aquí. En un altre escrit del mateix 27 d’abril adreçat al delegat de Treball, Àngel Molins li comunicava que “*se vio en el trance de rehusar la admisión del obrero José Gomís Baledá, de oficio repasador*”. El gerent, com en el cas anterior, no precisa la data d’aquesta “no-admissió”, ni el moment en què Gomís deixà l’empresa. Trobem aquesta informació de nou en el llistat depurador de 27 de maig. Josep Gomís hi és afegit a mà (amb la nota *rehusar la admisión*) a l’apartat núm. 2, després d’haver estat classificat inicialment en l’apartat núm. 1 (integrat per aquells que, suposadament, van fugir abans de l’entrada dels nacionals). Podem pensar, doncs, que va fugir el 27 de gener de 1939 i posteriorment, tot pensant que no seria castigat i podria treballar, es presentà a l’empresa, moment en què se li refusà el lloc de treball.

Què havia fet en Josep Gomís, segons el gerent? Doncs:

“En sus actividades anarco-sindicalistas, fue ya antes de la revolución y durante el periodo de la misma, con-fabulado con los demás elementos marxistas de la Fábrica, un perturbador y llegando incluso durante el periodo rojo, a abandonar su cometido dentro de la misma, para ayudar a la CNT-FAI en sus repudiables funciones de persecución contra los elementos, que, con todo riesgo, ponían sus actividades a salvar y proteger los intereses de la casa y la seguridad personal de la familia Molins.”

L’escrit acusador, del qual Gomís no tenia presumiblemente notícia, ja que no treballava a la fàbrica quan el gerent l’envià al delegat de Treball, i davant del qual no podia, obviament, al·legar res, hi afegia una acusació sense proves, redactada amb un to calculadament ambigü: “*Es de remarcar en méritos a esta última demostración, que incluso dos de los dependientes fueron detenidos*”. Obviament, la versió de l’acomiadat no consta en l’arxiu de l’empresa. De nou, el gerent sol·licitava “*se sirva tener por presentado este escrito y previos los trámites legales, declarar que es procedente rehusar la readmisión del citado individuo*”.⁷

Fins ara cal remarcar tres coses. D’una banda, la utilització laxa del concepte “marxista”, que pot incorporar tant membres del PSUC, del POUM, d’ERC com de la CNT-FAI. També l’esperit de revenja personal i de classe que presideix ambdós escrits. Són escrits emocionalment carregats. I, d’altra banda, hi podem percebre alguna cosa sense la qual la recuperació del poder patronal no hauria estat possible: la necessària col·laboració amb la patronal per part d’empleats del despatx de l’empresa a Barcelona en les informacions que justifiquen ambdós acomiadaments. Si fem cas del tenor dels escrits del gerent, aquesta col·laboració es produí durant tot el període de la col·lectivització, mantenint-se en contacte amb la família empresària i facilitant-li mitjans de subsistència. En tindrem noves mostres més endavant.

La mà depuradora treballava sense repòs. El mateix 27 d’abril, el gerent adreça un altre escrit al delegat de Treball. Disposem de la còpia esborrany en la qual podem observar que els escrits haurien estat signats inicialment per Ramon Molins Voltà (un

3 AHS. Fons Molins Hermanos (AP 444/36).

4 AHS. Fons Molins Hermanos (AP 444/19).

5 AHS. Fons Molins Hermanos. “*Relación del personal de la empresa Molins Hermanos Sucesor que constituyó la plantilla el 18 de julio de 1936 y que actualmente se halla colocado en esta empresa*” (AP 444/21).

6 AHS. Fons Molins Hermanos. “*Relación jurada del personal que trabaja actualmente en la casa Molins Hermanos Sucesor*” (AP 444/22).

7 AHS. Fons Molins Hermanos (AP 444/36).

FÁBRICA DE LANERÍAS

ESPECIALIDAD

EN

TEJIDOS FANTASÍA PARA SEÑORA

RAMBLA DE CATALUÑA, 27

MOLINS HERMANOS SUCESOR

DESPACHO
BARCELONA
TELÉFONO 13013

FÁBRICA
SABADELL
TELÉFONO 1288

BARCELONA SALUDO A FRANCO
ARTIBA ESPAÑAI de 193

Personal de plantilla y temporero de carácter
FRANCAMENTE PERTURBADOR Y DE ACCIÓN MARXISTA, que
huyó a la entrada de las gloriosas tropas nacionales,
no presentándose al trabajo:

Jaime Sellent Costa	Ayudante
Casimiro Rafels Gras	Hilador
Valentin Maya Barber	"
~~José Comis Balenyá~~	"
Maria Dern Guixé	Tejedora
Valentina Lecambray Español	"
Rosa Moré Camps	"
Mercedes Olivella Abella	"
Dolores Riel Calatrava	"
Angela Riera Rey	"
Joaquina Sennartí Reixach	"
Carmen Dern Guixé	Hiladora
~~Irene Bujgat Vilaseca~~	Cosedora
Maria Gorgs Verdaguera	Continua temporera

Personal de plantilla y temporero que durante el
periodo marxista HIZO DEMOSTRACIONES Y ACTUO EN FORMA
PERTURBADORA dentro de la Fábrica, SIGNIFICANDOSE COMO
ELEMENTOS MARXISTAS :

~~José Comis Balenyá~~	hilador
Francisco Jarres Alavedra	mozo
Eduardo Soler Vallvé	hilador
Domingo Filella Ciuraneta	"
Luisa Guitart Cirés	cosedora
Dolores Domingo Juvenia	"
Paquita Amorós Pedrós	tejedora
Salvadora Bertran Guiu	"
Pilar Corominas Agraciú	"
Paquita Cluet Pedrós	"
Maria Manyá Montpart	"
Luisa Rodriguez Llorente	"
Luisa Teixidó Tixaire	"
Pilar Ricart Vilella	canillera
~~Pamela Valet Ross~~	"
Dominga Castells Maciá	hiladora
Anita Dern Codina	"
Eleonor Dern Codina	"
Rosa Pedro Guimjoan	"
Elvira Soler Vives	"
Dolores Garcia Fernandez	" (temporera)
Maria Solá Alavedra	" "

Figura 2. Classificació del personal de l'empresa segons les actituds polítiques, 27 de maig de 1939. AHS. Fons Molins Hermanos Sucesor (AP 444/19).

dels propietaris), tot i que posteriorment es decideix que qui els signi sigui Àngel Molins Marcet, gerent. En l'escrit esmentat, es comunica l'acomiadament d'un matrimoni, “*los cuales ejercen en la fábrica del que suscribe los cargos de sereno y portera respectivamente, ocupando para ello una vivienda enclavada dentro del recinto de la mencionada fábrica*”. En aquest cas, la depuració no té motius declaradament polítics, sinó “morals”, fonamentats en “*reales o supuestas infidelidades de parte de la esposa, que se traducen constantemente en escándalos y riñas entre ambos cónyuges, provocando un morboso y lamentable regocijo entre los demás obreros que tan a menudo se ven obligados, por la publicidad que siempre revisten tales querellas, a ser testigos de las mismas*”. De tota manera, no podem descartar els motius polítics de l'acomiadament, emmascarats o potser reforçats pel discurs restaurador de la moralitat pública, ja que trobem la dona i el marit afegits a mà en l'apartat núm. 5 de la llista de depuració de l'empresa de 27 de maig.

La comissió depuradora en plena feina...

El 27 de maig de 1939 (el darrer dia del termini) s'e-labora a Molins Hermanos una classificació sistemàtica del personal, amb què es fa (des del punt de vista patronal) una aproximació a les actituds polítiques de la plantilla durant el període de la guerra i la col·lectivització. La plantilla era classificada en aquests set grups:

1. *Personal de plantilla y temporero de carácter francamente perturbador y de acción marxista, que huyó a la entrada de las gloriosas fuerzas nacionales no presentándose al trabajo.*
2. *Personal de plantilla y temporero que durante el periodo marxista hizo demostraciones y actuó en forma perturbadora dentro de la fábrica, significándose como elementos marxistas.*
3. *Personal de plantilla y temporero que durante el periodo marxista actuó apoyando la gestión perturbadora de los elementos que se distinguieron por su labor extremista.*

4. *Personal de plantilla y temporero que durante el periodo marxista actuó en forma perturbadora e incluso ejerció acto de sabotaje.*

5. *Personal de plantilla de dudoso proceder y que en determinados casos apoyó la acción perturbadora de los elementos marxistas.*

6. *Personal del cual no se conoce nada en contra durante el periodo rojo.*

7. *Personal que saboteó en todo lo posible a los rojos.*

La iniciativa de crear el grup número 7 procedeix directament d'un empleat, en Melcior Tort. Una nota manuscrita en català, escrita amb tinta de ploma al final de la relació, i adreçada per Miquel [Molins Voltà] a en Tort, diu el següent: “Tort, interessa per dissabte a la tarda. No fora interessant firmarlos? (*sic*). El nº 7 crec que es molt just, pod arreglar-lo (*sic*) en la forma mes convenient”. L'esmentat Tort és el primer nom d'una relació de “Despacho” inclosa originalment en el grup núm. 6 i que passa directament per iniciativa pròpia aprovada per Miquel Molins a constituir el salvífic grup núm. 7. Més endavant trobarem Melcior Tort i un altre empleat del despatx inclosos en aquest grup formant part de la primera Junta de Jardos de Empresa, designada pel delegat provincial de Sindicats, el 29 de juliol de 1939.

En total, hi hagué una depuració de 14 persones per no haver-se presentat a la feina i 5 acomiadats (8% de la plantilla). No tenim constància de la manera com es va tractar als treballadors inclosos en el segon i tercer grup.

“¡Esos marxistas..!”

L'anàlisi de la llista del 27 de maig de 1939 ens permet observar el rerefons de la depuració a Molins Hermanos. La llista (un esborrany) apareix marcada en llapis vermell i amb propostes de canvis d'una categoria a una altra. Aquestes propostes de canvis, que haurem de donar per bones en absència de l'escrit definitiu, són producte de la deliberació del grup depurador, els membres del qual no coneixem. Podem deduir amb certesa que en l'elaboració de la

llista participaren almenys dues persones: Melcior Tort, empleat de confiança del despatx, i Miquel Molins Voltà, propietari. No podem saber si hi participaren altres germans com Ramon Molins Voltà, o el gerent, Àngel Molins Marçet; però és bastant probable, ja que inicialment era el signant dels escrits de 27 d'abril adreçats al delegat de Treball, per complir el tràmit de comunicació dels acomiadaments.

Si atorguem una certa credibilitat a l'olfacte polític del grup depurador de l'empresa Molins Hermanos, podríem aproximar-nos a una primera classificació de les actituds polítiques dels treballadors de l'empresa durant la col·lectivització. Naturalment, no disposem de la visió que en tindrien els militants obrers i de la classificació que ells mateixos haurien fet. Fem l'anàlisi, doncs, a partir de l'única font disponible de moment.

188

Grup	1	2	3	4	5	6	7	Total	%
Homes	3	3	3	--	2	13	18	42	17,87
Dones	9	17	13	5	18	124	7	193	82,13
Total	12	20	16	5	20	137	25	235	
%	5,10	8,51	6,80	2,12	8,51	58,29	10,63		

Taula 1. Les actituds polítiques dels treballadors durant la col·lectivització. Elaboració pròpia. Font: AHS. Fons Molins Hermanos (AP 444/19).

Atribuint a les persones dels grups 1 a 5 diversos graus de consciència de classe, així com diversos graus d'organització i d'actitud favorable a la col·lectivització, podem concloure que, segons la percepció dels patrons, un 31,04% de la plantilla havia mantingut actituds més o menys actives de lluita sindical i suport a la col·lectivització. Un 58,29% era percebut pels patrons com a elements passius o indiferents, i un 10,63% formarien part de la categoria que els patrons percebien com a addictes a la seva causa i actius en la defensa dels seus interessos.

Una segona constatació seria que aquesta proporció varia substancialment si analitzem les actituds polítiques d'homes i dones. Així, sols el 26,19% dels homes mantenien actituds d'organització i consciència de classe, mentre que els indiferents són el 30,95% i els addictes a l'empresari, el 42,85%, da-

vant del 32,12%, el 70,98% i el 3,6%, respectivament, de les dones. Aquesta estructura, en què els homes solen ser elements mantenidors de l'ordre dins l'estructura de l'empresa davant d'unes dones més insubmisses, es manté fins avui en les empreses del tèxtil, segons testimonis sindicals actuals consultats. La causa d'aquest fet poden ser els baixos salariis, que determinen la feminització gairebé absoluta de la força de treball, i que la minoria d'homes sol ocupar categories d'auxiliar o de comandament: ajudants, contramestres, encarregats, tècnics tèxtils, escrivents, empleats del despatx..., que permeten un nivell de mobilitat interior per la fàbrica i d'informació superior. Hi treballen menys però manen més.

De moment, posem un interrogant a la realitat del 58,29% del grup núm. 6. La redacció de la definició del grup (*personal del cual no se conoce nada en contra durante el periodo rojo*), prou ambigua, sembla indicar una reserva i una distància crítica per part dels depuradors respecte dels treballadors inclosos en aquesta definició. També podria indicar una voluntat d'incloure el màxim de personal en aquest grup per tal de tractar de fonamentar al màxim la pau social interna, encara que no en tenim cap prova concreta.

Fotuts, però no contents!

En aquest context, tots els indicadors apunten que les actituds polítiques reticents tingueren –malgrat la derrota, la devolució de l'empresa a l'amo i la revolta de classe que constituí la depuració– una certa continuïtat. Així, fins i tot l'alcalde de Sabadell, Josep Maria Marçet, ens diu que l'ambient en què els treballadors sabadellencs reberen el nou règim era més que reticent:

“El obrero, aunque no exteriorizara sus pensamientos, tenía la sensación y el encubierto temor de que no tardaría en caer en una nueva era de esclavitud en el trabajo, pues suponía que les sería impuesto despiadadamente de manu militar” (J. M. MARCET, 1963, p. 25).

El Servicio de Información e Investigación de FET y de las JONS no s'enganyava a si mateix quant a allò que pensaven els obrers:

“Según los informes correspondientes a los primeros años de posguerra, la mayoría de la población de Bar-

celona y de los municipios de su entorno era 'roja', y por tanto 'desafecta' al régimen. Respecto a Sabadell afirmaban que 'continúa existiendo un crecido tanto por ciento de rojos, dado el especial carácter obrerista de la ciudad' (C. MOLINERO, P. YSÁS, 1998, p. 27).

Amb l'empitjorament de les condicions de treball, és de suposar que les actituds polítiques i de classe mostren pels treballadors de Molins Hermanos Sucesor durant la República, la guerra i la col·lectivització deurien tenir alguna continuïtat en la primera etapa del franquisme, ja que a més una part de la plantilla sospitosa de connivència amb el marxisme continuava treballant-hi.

Podem rastrejar en les memòries d'en Marcet alguna manifestació de continuïtat en la cultura de classe en els treballadors sabadellencs:

"El gremio [de fabricants] tiene por patrón a San Sebastián... Antes del Movimiento se festejaba al santo con una función religiosa que se celebraba en San Félix y un banquete de los agremiados, en su local social, que en la época de luchas sociales tuvo que celebrarse algún año con la discreta protección de la fuerza armada... La república terminó con todo ello, pues el sindicalismo obrero nunca se sintió identificado con tal fiesta. Después de la Liberación se restableció a medias la festividad, pues se decretó fiesta 'recuperable', y posteriormente volvió a ser suprimida, pues únicamente se convertía en un día festivo y a la función religiosa solamente concurríamos los de siempre, con la sentida ausencia de los obreros manuales... Recordaré una anécdota que refleja el poco ambiente social que tenía la fiesta, ya que, a causa de las restricciones eléctricas, el día del santo coincidía con uno de los pocos días en que había fluido y, naturalmente, se trabajó aquella jornada. A las nueve de la noche había salido de mi despacho de la Alcaldía. Era un día muy frío de enero y regresaba a pie a mi casa. A pocos pasos caminaban dos obreros de avanzada edad y uno decía al otro: -Mira que en un día como hoy, que es su fiesta, esos podríais d'amos, por sus conveniencias, no respetan ni a los santos y nos hacen trabajar" (J. M. MARCET, 1963, p. 166-167).

El mateix Marcet dóna compte de formes de resistència econòmica en l'època de fam, com podien ésser les

recuperacions de material per part dels treballadors per compensar la misèria dels salaris de l'època:

"En cambio ha proliferado el pequeño hurto. Las numerosas empresas textiles de nuestra ciudad han padecido y padecen las consecuencias de este tipo de delito, que se manifiesta en el hurto de materias textiles, lanas, husos de hilo, que muchos obreros llevan a cabo periódicamente, en pequeñas cantidades. Claro está que si se pudiera contabilizar el montante de estas pequeñas raterías, nos daría una suma importante [...]. Gran parte del personal de la casa [es refereix a una empresa de Castellar] estaba comprometido directa o indirectamente y de seguir la acción fiscal, [el gerent] se vería obligado a cerrar la fábrica por falta de personal" (J. M. MARCET, 1963, p. 200-201).

189

La consciència d'aquest estat d'ànim dels treballadors i dels perills que comportava per a l'estabilitat del Nou Estat, sentida per part del personal polític i sindical del franquisme, no era compartida pels patrons. Precisament per aquest fet, la política paternalista menada des de l'Ajuntament per l'alcalde Marcet s'enfrontà en ocasions amb sectors dels empresaris. Podem posar dos exemples d'aquest paternalisme que Marcet qualifica, molt cofoi, d'"alcalcada". El 3 de febrer de 1941 s'incendia la fàbrica de Vicenç Planas. Dos-cents cinquanta obrers queden en atur forçós.

"Al día siguiente convoqué una reunión en la sede del Sindicato, cuya delegación comarcal seguía ostentando, y expuse sin rodeos la situación del personal y las medidas que había tomado para resolverla: las empresas de mayor potencialidad debían hacerse cargo de los damnificados absorbiéndolos, en número proporcional, en sus plantillas, de acuerdo con las respectivas especializaciones [...] Determinados industriales acogieron mi decisión con franca resistencia, pero me mantuve inflexible y les obligué a cumplir lo que había dispuesto y que, no obstante, fue aceptado por una gran mayoría" (J. M. MARCET, 1963, p. 54).

La reivindicació de les vacances col·lectives era una vella reivindicació obrera que fou imposta:

"por decisión personal [...] y conseguí que toda la ciudad interrumpiera su trabajo a un mismo tiempo durante el previsto periodo de vacaciones [...]. Mien-

tras fui alcalde de la ciudad, mantuve e impuse la necesidad de respetar enteramente tal disposición, a pesar de las inevitables presiones que hube de soportar para que se derogara, presiones debidas al egoísmo de unos cuantos patronos, secundados por una minoría de obreros que, mediante una compensación económica, se prestaban a hacerles el juego” (J. M. MARCET, 1963, p. 82-83).

190

Som conscents que no es pot caracteritzar el conjunt de la política social del franquisme com a paternalista. Això, però, no comporta negar l'existència de polítiques paternalistes, endegades, ni que sigui de manera desorganitzada i espontània, per sectors polítics i sindicals franquistes.

“Militantes de una España sindical y fraterna”

“Todos, cada uno en su puesto, como en un batallón de la inmensa y varia colmena del trabajo nacional, desde esta comunidad productora, cuya unidad social robustece la conciencia de sentirnos militantes de una España sindical y fraterna.”

Així imaginava el seu model de societat l'imaginari redactor de la consigna de la CNS per al *Día de Exaltación del Trabajo*. És clar que el *puesto* de redactor de consignes no era pas tan dur com el de filadora o teixidora..., però la realitat estava molt allunyada d'aquest ideal de *comunidad productora*. Gerardo Salvador Merino, *primer delegado nacional de l'OSE* “reconocía en una circular confidencial de octubre de 1940, que la actitud inicial de los trabajadores hacia los sindicatos franquistas era de ‘hostilidad manifiesta’, y que, por tanto, debían ‘emprender tareas más amplias y de un más profundo sentido social supuesto que la aspiración máxima no es otra que conseguir la captación psicológica de las masas para lo nacional’” (C. MOLINERO, P. YSÀS, 1998, p. 26).

Calia encara, doncs, fer molta feina: dotar de carn i ossos l’“*España sindical y fraterna*”, enquadrar tots els *productores*, afiliar-los... I no era fàcil. D'una banda, els treballadors eren reticents, si no contraris.

D'altra banda, els patrons no sempre entenien allò que significava l’“*España sindical*” en la ment dels nacionalsindicalistes.

Un pas endavant en el procés fou la constitució de les Juntas de Jurados de Empresa. La de la “Fábrica de Tejidos de Lana Molins Hermanos Sucesor” es produueix en data molt propera a l'entrada dels franquistes a Sabadell. Una mostra més de la rapidesa amb què els Molins havien reprès el poder dins les parets de la fàbrica del carrer Borrell. En un comunicat que arriba de la Jefatura de Barcelona de la Central Nacional Sindicalista, signat per Fermín Sanz Orrio el 29 de juliol de 1939, es comunica la designació de les persones següents com a integrants de la Junta esmentada: Ramon Molins Voltà (president), Miquel Viaplana Olivella i Joan Cañadell Armengol (tècnics); Melcior Tort Corominas i Josep Juncosa Tarafa (empleats), i els obrers Magí Ribera, Carme Fainé Padrós, Josep Argemí Vila i Maria Olsina Payà.

En la mateixa carpeta es troba la carta que el 5 d'agost envia J. Mogas, *jefe de la Casa Sindical Local de Sabadell*, al president de la Junta de Jurats d'Empresa, Ramon Molins Voltà, amb què adjunta els nomenaments de la Junta esmentada.

*“Cabe esperar que la actuación de vuestra Junta marcará siempre un recto espíritu de justicia que se traslucirá en el bienestar del obrero y en la buena marcha de la empresa laborando todos para que sean un hecho las órdenes de nuestro Caudillo y que cada centro de trabajo sea siempre una verdadera Hermandad.”*⁸

Segons la circular “Informe para la Constitución provisional de Juntas de Jurados”, les Juntas de Jurados de Empresa es constituïen a les empreses de més de cent treballadors, en gremis d'empreses (agrupacions d'empreses de menys de 100 treballadors) o en poblacions de menys de 5.000 habitants. Estableix la figura del *jefe de empresa* (“la persona que lleva la gerencia de la misma dedicando a ella su trabajo asiduo y diario”). Les proporcions de jurats per categories no podien ser menys proporcionals: un per cada cinc tècnics, un per cada deu empleats i un per cada cinquanta obrers. Això, però, no tenia importància ja que era el *jefe provincial* de la CNS qui tenia competència per designar-los.

*“La presidencia de la Junta de Jurados de Empresa, que siempre corresponde a su jefe, será ocupada por el Jurado de más edad cuando haya de conocer en conflictos individuales entre ella y sus productores”.*⁹

Les atribucions d'aquestes Junes eren ben menses: estaven incapacitades per representar o negociar res d'una manera seria. No solament no gaudien de competències reals, sinó que no tenien capacitat de prendre acords de les parts sobre res. Les seves funcions es reduïen a:

“Colaborar con el jefe de Empresa, gremio o delegado Sindical local, en los Reglamentos de trabajo [...]. Conocer de las resoluciones del jefe de Empresa sobre reducción de trabajo que implique despido colectivo [...]. Facilitar la mutua confianza entre todos los productores, reforzando la unión de los que integren las Empresas entre sí y con la Empresa misma [...]. Conocer de aquellos conflictos individuales de trabajo, que den lugar a reclamación ante la Magistratura de Trabajo [...]. Vigilar el cumplimiento de la Leyes, normas Sindicales y Reglamentos de Trabajo.”

Com podem comprovar, el poder de la Junta de Jurados de Empresa davant del Jefe de Empresa era nul. La representativitat dels obrers electes, després de la “depuració” i essent *“de libre designación del jefe provincial de la CNS, quien para ello podrá pedir los asesoramientos o propuestas que estime procedente”* era també nul·la. Sens dubte, les propostes o assessoraments per a la designació de membres havien estat fets pels germans empresaris. Hi podem observar, finalment, la presència de l'empleat de confiança Melcior Tort, escrivent i part activa de la comissió depuradora. Poca *“captación psicológica de las masas para lo nacional”* podia fer una Junta de Jurats de la qual, malauradament, no s'ha conservat cap de les seves actes en els arxius de l'empresa.

El procés de constitució del sindicalisme vertical dóna un pas endavant el 27 de gener de 1940 amb la proclamació de la Ley de unidad sindical, i el 30 de desembre del mateix any amb la proclamació de la Ley de bases de organización y acción sindical. Aquesta darrera llei subordina en l'article segon el sindicat a la Falange. Les *Centrales Nacional Sindicalistas* i les *Hermandades Sindicales Locales* tenien

com a missió, segons l'article 16, *“establecer la disciplina social de los productores, sobre los principios de unidad y cooperación”*. Un dels passos endavant en l'enquadrament de la força de treball serà la sindicació obligatòria.

El febrer de 1941, l'aplicació de la Llei de bases arriba a Molins Hermanos. Trobem a l'arxiu una carta de la CNS a l'empresa en què diu el nombre de segells de cotització que cada segona setmana del mes caldrà recollir per a tots els cotitzants obligatoris de l'empresa: 4 segells de 0,5 ptes., 193 d'1 pta., 8 segells de 2 ptes., 11 de 4 ptes. i 6 de 6 ptes.

L'afany d'enquadrar els treballadors tant en el Frente de Juventudes com en la Sección Femenina, o en la CNS, es denota per les peticions constants de censos del total de treballadors, relacions completes per categories, sexe, ofici, data d'entrada a l'empresa, etc.

191

L'empresa: “un hogar común”

L'antagonisme de classe, l'odi i la revenja per part dels patrons, el sentit de derrota, la misèria quotidiana i les diferències de classe eren palpables en l'ambient. En canvi, la teoria del *nacional-sindicalismo* era que la lluita de classes era cosa del passat i aliena a la nació espanyola. Per fer realitat aquests preceptes s'intentaren diversos mecanismes de socialització política i de reconciliació de classes dins les empreses. Entre aquests mecanismes de socialització posats en marxa pel sindicalisme oficial hi havia el de la *Fiesta de Exaltación del Trabajo*.

L'article 4 de l'apartat segon del *Fuero del Trabajo*, de 9 de març de 1938, establia el següent: *“Declarado fiesta nacional el 18 de julio, iniciación del Glorioso Alzamiento, será considerado, además, como Fiesta de Exaltación del Trabajo”*. A Sabadell s'establí el costum de celebrar als locals de l'empresa o en algun indret adient una *comida de hermandad* que podia anar seguida de ball, d'algún partit de futbol i d'un discurs per part de l'empresari. El discurs s'havia d'ajustar a allò determinat per la CNS.

8 AHS. Fons Molins Hermanos (AP 445/4).

9 AHS. Fons Molins Hermanos (AP 445/12).

Marcet, que com a alcalde havia assistit a diversos d'aquests dinars, pinta amb pinzellades gruixudes l'ambient que s'hi vivia i el fracàs d'aquesta iniciativa de socialització política dels treballadors. Un fracàs que era atribuïble tant al desinterès dels obrers com a la mateixa desídia patronal:

"Durante los primeros años todas cumplieron esta disposición, tanto las de pequeña categoría como las de mayor importancia. Mientras subsistió la costumbre tuve ocasión de asistir, invitado en diferentes años, a varias de estas comidas de hermandad, en las que el patrono o empresario compartía la mesa con el más humilde de sus obreros... Se pretendía que todos, patronos y productores sentados en torno a una mesa bien abastecida en época de escasez de alimentos, se considerasen los componentes de una tarea común, cuya finalidad era la reconstrucción de la grandeza de España [...]. Con mayor o menor verdad, las promesas de buena voluntad mutua eran aireadas en los inevitables discursos que constitúan el colofón de cada uno de estos actos. A veces terminaban incluso en una pequeña fiesta coronada con un baile en el que hasta los empresarios o sus hijos bailaban con las obreras más modestas de la empresa" (J. M. MARCET, 1963, p. 65-66).

En els arxius de Molins Hermanos hem trobat dues traces d'aquests dinars d'exaltació del treball. En relació amb la "mesa bien abastecida en época de escasez de alimentos", hi hem trobat les factures dels proveïments de les costellades celebrades per l'empresa a Rubí, després d'un partit de futbol. També hem pogut accedir a una "Consigna de la CNS para ser leída por los empresarios en la Fiesta de la exaltación del trabajo", circular sense data que consta en els arxius de Molins.¹⁰ Per la ubicació del document i per indicis extrets de la lectura del text pensem que es tracta d'una circular de l'any 39 o 40. Així doncs, podem imaginar un dels germans Molins, aixecantse, després del partit de futbol i del dinar de germanor, a pronunciar un discurs que en els plans de la CNS s'havia de llegir en tots els dinars de germanor i en què es desgrana la concepció del treball i de l'empresa sustentada pel nacionalsindicalisme.

Comença la consigna amb una caracterització de la Festa. En cap cas "no es una fiesta de odios, en la que hayan de agitarse con aire de motín afanes e

inquietudes de muchedumbres trabajadoras. No hay aquí bullicio ni tumulto, ni se precisa ninguna exhibición del poder de la holganza. Todo aquello pasó para siempre. Nos congregamos ahora, en la intimidad del hogar común donde trabajamos para conocernos y para aprender a amarnos con alegría, fortaleciendo nuestra unidad".

El treball és definit com el nervi de la "vida nueva" i d'acord amb el *Fuero del Trabajo* "no como una mercancía vil, sino como atributo de honor y de jerarquía, que crea en quien lo ejerce el orgullo de una responsabilidad y que se nos exige a todos como un servicio a la Patria, por lo que hay que prestarlo con el máximo rendimiento y con verdadero espíritu de milicia". Fóra interessant saber què passava pel cap de qualsevol de les obreres de l'empresa Molins tot sentint el seu empresari dir: "Este concepto del trabajo informa el contenido de la auténtica Revolución Nacional y es substancia del nuevo Estado Español que acepta, como norma sagrada para anular radicalmente la lucha de clases, la imposición rigurosa de la justicia social". D'altra banda, el revolucionari redactor del discurs no es parava en barres quan afirmava que la justícia social a què aspirava el nou Estat no era simplement l'augment dels salaris, sinó el dret a un habitatge digne, a l'educació i a l'oci. Era conscient que la consecució de la justícia social trobaria obstacles, raó per la qual: "el nuevo Estado autoritario Nacional-Sindicalista velará atento porque ineludiblemente todos los españoles, desde los más poderosos, cumplan este deber de justicia y nada turbe el equilibrio y la armonía del mundo de la producción, imponiendo a la par a todos una sola preocupación y un empeño fundamental: el de producir y crear por el servicio del trabajo, rendido con eficacia inexorable, la grandeza de España".

No s'amagava tampoc el redactor a donar com a referent del tipus de comunitat productiva que es pretenia "*aquel ambiente puro de las trincheras...*" i a consagrari "*la condición de hermanos de los productores todos*". Però polemitzant potser amb l'eco de les consignes d'UHP (*Unión, Hermanos Proletarios*), es considera necessari marcar la diferència:

"Nuestra hermandad no es aquella vaga y hueca solidaridad humana que exhibía el marxismo, mera trabazón materialista de los intereses. Nace de un mismo destino

cristiano de trabajo y de un mismo concepto de la vida informada por los ideales eternos de nuestra tradición, a los que se sirve a través de una Patria imperial, hecha grande e idónea para cumplir otra vez en la Historia la misión universal a que está predestinada.”

No podem imaginar l'efecte que faria a les “germanes” Lluïsa, Dolores, Paquita, Salvadora, Pilar, María Luisa, Dominga, Anita, Eleonor, o la resta de les obreres i obrers, escoltar el “germà” Molins assegurar que el nou Estat lluitaria per la justícia social plena i cridant a la germandat no basada en interessos materialistes, sinó en la pàtria imperial i en la missió que li estava predestinada. No sé si elles pensarien en el seu salari, en la seva jornada laboral, en les seves condicions de vida, sense trobar relació amb aquella missió. Solament sé que un testimoni no precisament “marxista” (per emparar el llenguatge imperant a l'època) va extreure aquesta conclusió respecte a això:

“Transcurridas siempre en ambiente de alegría y cordialidad aparente, aunque nunca llegaron a tener el carácter de manifestación de auténtica sinceridad entre unos y otros, como idealmente pretendió su instauración, es muy posible que algo ayudaran en el logro de una mayor descendencia entre los distintos sectores de cada empresa [...]. Sin una base sólida y abonada por la necesidad o la garantía de una utilidad concreta y realista, estas comidas fueron languideciendo año tras año y desaparecieron totalmente [...]. Resultaban siempre forzados, muy pocas veces espontáneos y en general cumplían, como se dice, el expediente” (J. M. MARCET, 1963, p. 65-66).

En resum, les *comidas de hermandad* foren una de les moltes iniciatives de socialització política que s'estavellaren contra la dura realitat. De la *Fiesta de Exaltación del Trabajo*, al final sols en quedarà la molt materialista *paga del 18 de julio*.

Altres rituals d'adhesió: les concentracions

Els mecanismes de socialització política dels treballadors desplegats pel Nou Estat foren amplis i diversos. A part de l'enquadrament obligatori en els

sindicats, calien altres procediments més ritualitzats i simbòlics. Ja hem esmentat els dinars de germanor i el seu fracàs. També hi havia les assistències organitzades i obligatòries a les concentracions rituals en commemoració de la *liberación* de Sabadell, de les rebudes a Franco o d'altres personalitats del règim...

Recorrem una altra vegada a les memòries de l'alcalde Marcet i als arxius de l'empresa Molins per aproximar-nos a l'interior d'aquests rituals d'adhesió. A través d'alguns exemples pretenem aproximar-nos a les interioritats organitzatives d'aquestes concentracions, a l'ambient que les envoltava, als objectius que s'hi pretenien.

Diguem, d'entrada, que es tractava de rituals gens espontanis: l'assistència era obligatòria, els mecanismes coercitius apareixen, com veurem, entre els plecs de la retòrica del discurs d'en Marcet i en les circulars rebudes a l'empresa Molins Hermanos i, suposem, a les altres empreses. La no-espontaneitat dels actes es fa palesa en el fet que la celebració del primer aniversari de la *liberación* de Sabadell, el 27 de gener de 1940, fou molt fluixa. Marcet ho atribueix a la manca d'organització i a la provisionalitat política de l'Ajuntament. Un cop Josep Maria Marcet es fa amb l'alcaldia considera:

“No podía permitir que se repitiera la demostración de indiferencia que había caracterizado el año anterior [...]. Se prepararon diversos actos conmemorativos, todos los cuales tuvieron singular realce. Sin medias tintas ni reservas de ninguna clase se puso de manifiesto el espíritu patriótico de la ciudad [...]. Este ambiente había sido preparado cuidadosamente mediante instrucciones y consignas previas que se recogieron, por otra parte, en el llamamiento personal que dirigi a la ciudad dos días antes, destacando, entre otras cosas, que para cada sabadellense, su presencia en los actos era una obligación de buen español, una inexcusable expresión de gratitud debida a Francisco Franco, al Ejército y al Movimiento, que nos habían devuelto el honor y la paz” (J. M. MARCET, 1963, p. 44-45).

També es tractava de guarnir la ciutat. Cada finestra, cada balcó, havia de donar el senyal de benvinguda a

la personalitat que rebia la ciutat. L'oblígació de guarir balcons era una manera capillar d'interioritzar el control del règim sobre el grau d'adhesió de cada veí.

La vinguda de Girón de Velasco (octubre de 1941) és un altre exemple d'aquelles aturades generals polítiques de la ciutat decretades des de dalt:

"Con motivo de su visita dispuse que toda la industria sabadellense interrumpiera su jornada una hora antes de la prevista para la llegada del Ministro. A dicha hora la plaza de San Roque era un auténtico hervidero humano. La muchedumbre aguantó impávida una larga espera, ya que, estando anunciada la llegada de Girón y su comitiva oficial para las once de la mañana, el ministro llegó al Palacio Municipal alrededor de la una del mediodía, habiéndose detenido antes para visitar la Jefatura Local y el edificio que albergaba entonces el Sindicato..." (J. M. MARCET, 1963, p. 87).

La primera visita de Franco a Sabadell, en ocasió del tercer aniversari de la *Liberación* (27 de gener de 1942), també originà una aturada general decretada des de l'alcaldia:

"Para que el recibimiento a la primera jerarquía de la nación tuviera la prestancia necesaria, movilicé personalmente todos los recursos y conseguí montar una organización perfecta y tan excelentemente sincronizada que, pese a su complejidad, no falló un solo detalle" (J. M. MARCET, 1963, p. 95).

Amb la segona visita de Franco a Sabadell, el 21 de maig de 1947, també ens trobem amb una altra aturada general obligatòria:

"Horas antes de la llegada de Franco, el trabajo se paralizó por completo en toda la ciudad y se dieron los últimos toques al engalanamiento y limpieza de las calles y avenidas. No sólo las que había de recorrer el Caudillo sino la ciudad entera volvió a vestir sus mejores galas para solemnizar mejor el nuevo motivo de gozo colectivo que suponía tal preciada visita..." (J. M. MARCET, 1963, p. 230).

Potser convé examinar més a prop com es cuinaven aquestes aturades generals polítiques des de l'interior mateix de les empreses. Disposem d'exemples de la preparación minuciosa i del caràcter obligatori i coercitiu de l'assistència a les concentracions. En els

arxius de Molins Hermanos, hi trobem alguna documentació, com ara una circular amb què l'alcalde de Sabadell ordena als empresaris que tanquin a les cinc de la tarda, per tal que el personal i la patronal assistixin a una concentració a la nova fàbrica de Garcia Planas, ordenada pel governador civil per al dia 11 d'octubre de 1944. Les costes d'aquesta activitat havien d'anar a càrec de l'empresa; per tant, Marcet ordena que: *"no deberá descontar ninguna cantidad del salario correspondiendo por ese motivo"*. Notem, de passada, que la unitat de les classes preconitzada pel franquisme es feia viure als treballadors amb aquelles desfilades de *"todo el personal con el elemento patronal al frente"* des de l'empresa fins al lloc de la concentració.¹¹

Ho veurem reiterat en ocasió del VI aniversari de la *Liberación* (27 de gener de 1945) en les instruccions precises que adreça el jefe comarcal de la CNS Santiago Figueras a les empreses, tres dies abans:

"Al coincidir este año en sábado y a pesar de las circunstancias especiales que concurren derivadas de la restricción de fluido eléctrico, a los efectos de trabajo, dicho día se considerará festivo retribuido sin recuperación. En el citado día 27 deberá Vd. agrupar a todos sus productores en el lugar de trabajo a las 9'30 horas, trasladándose a la Plaza San Roque donde tendrá lugar la precipitada concentración. Vd. como empresario deberá figurar al frente del grupo de sus productores. Dicha obligatoriedad afecta asimismo a los empresarios que residan fuera de la localidad."

El detallisme de la preparació arribava fins i tot a preveure que, essent el dissabte dia de pagament, calia *"efectuar el pago de salarios antes de partir para la concentración"*, per tal que *"una vez terminados los actos, los productores puedan retirarse a sus domicilios directamente"*.¹²

En 17 de maig de 1947 Franco visità Barcelona i, com hem vist, el 21 visità Sabadell. En la circular de la CNS del 16 de maig, que prepara la concentració de rebuda a Barcelona, es prenen les disposicions següents:

"4º.- Las empresas de todos los demás Sindicatos trabajarán como de costumbre. No obstante los empresarios deberán conceder autorización de faltar al trabajo a

todos cuantos soliciten acudir al recibimiento del Caudillo, siendo condición indispensable para tener derecho al cobro del jornal, por este motivo perdido, el trasladarse por grupos de empresa acompañados por persona delegada de la misma. Las empresas que tienen camiones los pondrán a disposición de tales grupos para su más fácil traslado a Barcelona. 5º.- Queda especialmente dispensada la asistencia al trabajo a los afiliados al Frente de Juventudes. 6º.- El lugar señalado para concentrarse los sabadellenses, es delante de Correos de Barcelona.”¹³

El 18 de maig, Franco va adreçar la paraula a una “magna concentración de productores” a Barcelona. La CNS organitza l’assistència preveint que ja hi havia hagut massa aturades del treball:

“Consciente como el que más, esta Jefatura de lo que ello significa para las Empresas y a fin de aunar de una parte los intereses de las mismas y de otra de asegurar el éxito del acto con una representación de la clase productora digna de la importancia industrial de Sabadell y con el buen deseo de hacer todo ello de la manera menos molesta posible, esta Jefatura ha organizado una caravana de 50 camiones que a las nueve estarán en la Rambla del Caudillo.”¹⁴

Per fer possible l’organització de la caravana, es determina que l’empresa Molins ha de nomenar “15 productores para que asistan en representación de los restantes compañeros de trabajo [...]. A estos efectos deberán estar a la hora señalada delante del edificio de la CNS, en donde se irán acomodando en los vehículos, al mismo tiempo que recibirán las oportunas instrucciones. El jornal perdido por este concepto, deberá ser abonado sin recuperación”.¹⁵

Al darrere d’aquesta circular llegim una llista de deu noms, presumible llista incompleta dels designats per l’empresari per “representar al resto de los compañeros”. Comprovem, doncs, que Marcet té raó quan en les seves memòries parla de la preparació minuciosa de les visites de Franco.

Deconstruint el ritual

Convindria analitzar la gramàtica del ritual d’adhesió franquista. Analitzar la retòrica emprada, els procedi-

ments a partir dels quals es reproduueix la jerarquia política i social de la ciutat a l’hora d’homenatjar el Caudillo, quin lloc ocupa cadascú, qui desfila i qui participa com a públic, quina decoració, quines consignes i quins crits de rigor...

El primer objectiu és la consolidació i la interiorització del sotmetiment ideològic cultural a través de la participació en el ritual. Es tractava de sotmetre tota la ciutat a un exercici de *performance* ideològica. La recepció passiva i individual del missatge no assegura la interiorització del discurs. La lectura o l’audició individual per ràdio del discurs de manera exclusivament intel·lectiva solament garanteixen el coneixement del discurs, no la identificació. Només la participació en la *performance* a través de les desfilades amb els companys de l’empresa, vigilats de prop per l’encarregat, controlats i comptats pel poder; solament la desfilada amb la pròpia organització, el cànctic dels himnes, l’audició dels discursos enmig de la cridòria que carrega l’ambient d’emotivitat i posa un parèntesi al raonament, poden aconseguir allò que la victòria militar no podia fer: entrar en l’interior de les persones.

Calia disposar dictatorialment dels cossos del conjunt dels ciutadans, no solament dins l’horari de treball, sinó també en el lleure o en cerimònies i rituals de sotmetiment. Calia fer-los desfilar, cridar, cantar, estrènyer-se junts. Calia fer viure les jerarquies en l’ordre i la forma de les desfilades. Aquestes *performances* tenien una evident vocació pedagògica, d’interiorització de valors i jerarquies, de socialització política. Ho podem examinar en les vives descripcions fetes pel mestre de cerimònies d’aquestes representacions a Sabadell, l’alcalde Marcet.

L’home que disposava de la ciutat i la feia ballar sobre un dit ens explica a les seves memòries, deu o quinze anys després d’aquestes concentracions, amb entusiasme sincer i encara encès i amb traços gruixuts, com anava la cosa. En primer lloc, el ritual assenyala la jerarquia. Voleu saber qui mana a Saba-

11 AHS. Fons Molins Hermanos (AP 445/2).

12 AHS. Fons Molins Hermanos (AP 445/9).

13 AHS. Fons Molins Hermanos (AP 445/9).

14 AHS. Fons Molins Hermanos (AP 445/10).

15 AHS. Fons Molins Hermanos (AP 445/11).

Fotografia 1. Desfilada a l'estadi de la Creu Alta durant la visita de Franco a Sabadell, 27 de gener de 1942. Autor: Pérez Molins (AHS).

dell durant la primera vinguda de Franco el 27 de gener de 1942? Observeu primer el ceremonial:

“El Caudillo fue recibido con el rito prescrito por el Pontifical Romano para la recepción de un príncipe poderoso, y en el templo arciprestal de san Félix entró bajo palio. Los portadores de las seis varas, de acuerdo con sus representaciones correspondientes fueron los señores: Sallarés por el Ayuntamiento; Giralt, por el Movimiento; José María Llonch, por Acción Católica; Gorina, por el Gremio de Fabricantes, Izard, por la Cámara de Comercio y Brutau, por la de Propiedad Urbana” (J. M. MARCET, 1963, p. 99).

Observeu després quina indústria visita:

“Durante el recorrido expliqué a Su Excelencia las particularidades de la industria que iba a visitar. Le di cuenta de que don Manuel Gorina (e.p.d.) fue uno de los industriales sabadellenses más genuinos, que de la nada había creado una de las mejores industrias de la ciudad, a pulso, sin protección de ninguna clase y luchando contra todo género de dificultades [...]. Don

Manuel Gorina [...] había encajado con espartana serenidad la completa destrucción que de su industria hizo la brigada Líster en la retirada. Ya he señalado antes que su reconstrucción se logró gracias al esfuerzo y solidaridad de los demás industriales sabadellenses... En la nave principal que iba a inaugurar el Caudillo, aguardaban a SE el empresario señor Gorina, que era también presidente del Gremio de Fabricantes, la totalidad de cuya Junta se hallaba asimismo presente, y otras destacadas personalidades, entre las que figuraba el entonces jefe del Sindicato Nacional Textil, don Pedro Gual Villalbí, hoy ministro sin cartera” (J. M. MARCET, 1963, p. 103).

Un cop confirmada la jerarquia local, cal prendre el bany de masses i representar i fer viure, per mitjà del ritual, el model de societat a la qual s’aspira. Cal submergir-se en la performance. Començà la concentració al Camp d’Esports:

“El gran recinto fue el marco de la más extraordinaria concentración de masas que la ciudad había visto

197

Fotografia 2. Visita del general Franco a la fàbrica Gorina, 27 de gener de 1942. Autor desconegut (AHS).

jamás. Millares y millares de personas se apretujaban en las graderías y tribunas, y en el amplio césped se hallaban formadas tres centurias de cadetes del Frente de Juventudes y los grupos de flechas femeninas” (J. M. MARCET, 1963, p. 104-105).

El component militar de passar revista, que reprodueix la fraternitat de les trinxeres i la disponibilitat de la joventut al sacrifici, no hi podia mancar:

“Franco pasó revista a las formaciones, acompañado de las personalidades de su séquito, comitiva oficial y delegados provincial y local de la organización juvenil. Después, ya en la tribuna de honor, dio comienzo el acto con la actuación de las juventudes femeninas, que ejecutaron varias danzas rítmicas. Seguidamente evolucionaron los cadetes realizando magníficos ejercicios gimnásticos y de conjunto [...]. El instructor que había dirigido la exhibición, el hoy teniente de alcalde de nuestro ayuntamiento, don José Burrull, fue requerido a la tribuna presidencial donde tuvo el honor de estrechar la mano del Caudillo” (J. M. MARCET, 1963, p. 105).

Burrull, tinent d’alcalde en el moment que Marcet escrivia les memòries, serà posteriorment alcalde de Sabadell, cosa que confirma altre cop la importància dels rituals d’adhesió i del protocol que se seguia en el règim de Franco.

La personalitat industrial i en primer lloc de tot tèxtil de la ciutat hi havia de fer un paper ben destacat:

“Desfilaron después las muchachas de la hermandad de la Ciudad y el Campo, haciendo simbólica ofrenda de las materias que comprenden el proceso de la fabricación textil. Luego las centurias sindicales con representantes de todos los Gremios de Sabadell, centurias de productores que comprenden todas y cada una de las actividades laborales con los útiles propios de sus oficios. A continuación desfilaron todas las entidades que agrupa en su seno la Obra Sindical de Educación y Descanso, con uniforme, emblemas y atributos, constituyendo un espectáculo de gran colorido y variedad que satisfizo mucho al Caudillo. Entre las agrupaciones deportivas desfilaron los componentes de la Delegación de Caza, integrada por más de doscientos cazadores en traje deportivo y con la escopeta

Fotografia 3. Visita del general Franco a les instal·lacions de la fàbrica Marçet, 21 de maig de 1947. Autor: Carlos Pérez de Rozas (AHS. Fons Marçet S.A.).

al hombro [...]. El desfile prosiguió durante largo rato. Ante la tribuna pasaron las centurias del Frente de Juventudes y cerró la marcha la banda de música municipal que interpretó, como final, los himnos del Movimiento y el Nacional” (J. M. MARCET, 1963, p. 105-106).

I quina és la fàbrica que Franco visitarà durant la seva segona anada a Sabadell el 1947? Qui mana a Sabadell en aquells moments? No hi ha dubte: la comitiva es trasllada a la fàbrica Marçet, on el pare de l’alcalde dóna la benvinguda al Generalíssimo.

Posteriorment a la visita a can Marçet, es reuní amb els fabricants a la seu del Gremi. De nou la visita i el ritual assenyalaven i reforçaven la jerarquia social local. Per cert, en aquesta segona visita s’aprofità per representar el ritual de la reconciliació en la “pau” de Franco:

“En su recorrido por las distintas secciones de la fábrica, presenté al Generalísimo a varios obreros de la fábrica, algunos de ellos de ideología y antecedentes opuestos al Movimiento, antiguos exiliados que habían regresado

y otros recién salidos de la cárcel, después de cumplir condena y a quienes yo había proporcionado trabajo sin discriminación alguna, de acuerdo con mi norma y mi sentido de la justicia social. Poco antes de la visita, la Policía, conocedora de tales antecedentes, quiso tomar una serie de medidas preventivas a las que yo me opuse con toda energía. El curso de la visita y las breves conversaciones que el Caudillo tuvo con estos obreros, a quienes al final estrechó la mano, me dieron plenamente la razón. No sólo no se produjo el menor incidente, sino que todos ellos fueron los primeros en aclamar a Franco, despidiéndolo con las más efusivas demostraciones de cariño y admiración” (J. M. MARCET, 1963, p. 231).

Un cop traslladats a l’Ajuntament, té lloc el discurs de Franco des del balcó del Consistori a la plaça de Sant Roc, que era plena de pancartes. Allà, Franco fa un homenatge a la producció que farà possible algun dia la sempre ajornada justícia social:

“No es posible que un país progrese si no está en paz y orden, si no existe un estado social con una idea clara,

Fotografia 4. Visita de Franco a Sabadell. Vista de la plaça de Sant Roc des del balcó de l'Ajuntament, 21 de maig de 1947. Autor: Valls (AHS. Fons Marcet S.A.).

con un espíritu de justicia para todos los españoles que los haga solidarios en el progreso y en la desgracia. Yo recomiendo a todos los productores la necesidad del rendimiento para que a la consigna producir, producir y producir, pueda seguir la de la justicia que nosotros anhelamos” (J. M. MARCET, 1963, p. 234).

Naturalment, estem lluny de poder oferir una anàlisi semiològica i simbòlica de les cerimònies i dels rituals del franquisme, dels seus elements permanents i comuns, de la seva evolució i de la dels seus significats i intencions. Només volem assenyalar aquí la importància d'una tasca que, creiem, resta per fer.

L'enquadrament polític de l'empresa i de l'empresari

Veiem una família empresària que escriu les seves notes internes en català. Que, no per això, no vacil·la a usar els instruments del Nou Estat per

depurar els seus treballadors, per sotmetre'ls i doblegar-los. Veiem també un empresari a qui el règim li està recordant permanentment les seves obligacions i els seus deutes de gratitud al “Nuevo Estado”. Així, rep nombroses peticions d'aportacions a diverses causes partidàries, o de sosteniment dels òrgans propagandístics de la Falange local. A finals de 1941 rep la petició perquè s'anunciï en el número extraordinari de *Sabadell*, l'òrgan del partit, “*con motivo del III aniversario de la Liberación de la Ciudad, apelando a sus conocidos sentimientos patrióticos*”. O bé el 26 de juliol de 1946, quan rep una carta del tenor següent: “*No figurando esta Empresa en la lista de suscriptores [sic] a ‘La frase Quincenal’, esta delegación de acuerdo con la Jefatura Local, le indica tenga a bien suscribirla por ser de verdadera eficacia en la difusión de nuestros postulados y de las consignas del momento*”. El visitiplau d'aquesta carta era, com en tantes ocasions, del jefe local de Falange i alcalde de Sabadell, Josep Maria Marcet. Els Molins responen sempre positi-

vament a totes aquestes peticions de contribució a la posada en peu del nou règim.

Com també responen positivament a les nombroses peticions d'aturar la producció per celebrar actes de caràcter polític, encara que, com en el cas de la vinguda de Franco a Barcelona i Sabadell de l'any 1947, hagin de permetre i pagar l'assistència a l'acte d'arribada a Barcelona del dia 17 de maig, l'aturada total de la producció el dia 21 i la designació de representants per a "la magna concentración de productores" del dia 28. Tot plegat pagant els salaris perduts.

Uns empresaris que, de tota manera, i malgrat la prohibició de conservar organitzacions sindicals o gremials al marge de la CNS, i malgrat l'aspiració falangista de concentrar tota l'activitat econòmica dins del sindicat, continuaran conservant la seva independència de classe amb la pervivència del Gremi de Fabricants de Sabadell i de la Cambra de Comerç i Indústria, entitats que faran la tasca de representació dels interessos patronals de manera autònoma, i que usaran la FET, la CNS i l'Ajuntament a la mida de les seves necessitats. Aquest aspecte de la relació entre els organismes polítics del règim i la patronal i les actituds polítiques d'aquesta mereixen un estudi més profundit. La meva impressió és que hi ha una relació de caràcter instrumental i pragmàtic que podem detectar en diversos passatges de les memòries de Marcet, com quan parla dels patrons sabadellencs que viuen al carrer Muntaner de Barcelona, o bé quan parla de l'actitud de les dones de l'alta societat sabadellena en relació amb la Sección Femenina.

Un exemple d'aquesta hipotètica actitud pragmàtica i àdhuc irònica d'algun sector de l'empresariat respecte al Nou Estat ens l'aporta el mateix Marcet quan en relació amb la celebració del segon aniversari de la *Liberación*, que amb tant d'entusiasme s'encarregà d'organitzar, explica el cas següent:

"Esta conmemoración dio motivo también a una de las primeras alcaldadas auténticas que figura entre las muchas que me han sido atribuidas. Consistió en decretar el arresto por la Policía Municipal de un conocido industrial de la ciudad, excelente persona y buen amigo mío, a quien los rojos habían saqueado e incendiado la fábrica y que, en la misma fecha de la conmemoración de un histórico día que para él tanto había de representar y a cuyos actos fué expresamente invitado, excusó

su asistencia con el pretexto de que tenía concertada con anterioridad y para el mismo día una partida de caza, lamentable coincidencia que le impedía sumarse a los actos conmemorativos del día en que recuperó dignidad y hacienda... Incidente desagradable, mucho más para mí que para quien sufrió la vergüenza de que le fuera sancionada públicamente su conducta imprópria, reñida con los más elementales sentimientos de gratitud para con aquellos que con su victoria le devolvieron hasta la vulgar posibilidad de la práctica de su deporte favorito para el cual tantos días tiene la temporada, sin posibilidades de coincidencias más o menos 'lamentables'" (J. M. MARCET, 1963, p. 46).

En definitiva, com en els casos dels feixismes italià i alemany, la relació entre el Nuevo Estado i la burgesia industrial no eren relacions lineals ni mecàniques. El caràcter de "dictadura terrorista del gran capital" no comportava que el franquisme representés directament, sense negociacions ni mediacions, els interessos dels industrials sabadellencs. I això per una diversitat de raons difícils d'abordar aquí: la prevalença dins l'estat central (Madrid) d'interessos d'altres sectors territorials, econòmics i socials de les classes dominants; raons de distanciament ideològic respecte de les propostes inicials dels sectors més radicals del nacional-sindicalisme, o bé que, simplement, la preocupació principal de cada empresari era la seva empresa, i tots els intents de regulació i d'intervenció de la producció es consideraven ingerències molests o perilloses, encara que provinguessin d'aquells que havien vençut els enemics principals: els sindicats, les esquerres, la democràcia, la República. ●

Bibliografia

Jordi CALVET PUIG. *El redreç de la indústria tèxtil llanera de Sabadell durant la postguerra (1940-1957)*. Tesi de llicenciatura. Universitat Autònoma de Barcelona, 1977.

José M. MARCET COLL. *Mi ciudad y yo. Veinte años en una alcaldía, 1940-1960*. Barcelona: [s. n.], 1963.

Sebastian BALFOUR et al. *Indústria i ciutat: Sabadell, 1800-1980*, edició a cura de Josep M. Benaul, Jordi Calvet i Esteve Deu. [Sabadell]: Fundació Bosch i Cardellach. Barcelona: Abadia de Montserrat, 1994 (Biblioteca Abat Oliba, 145).

Carme MOLINERO; Pere YSÀS. “*Patria, Justicia y Pan*”. *Nivell de vida i condicions de treball a Catalunya, 1939-1951*. Barcelona: La Magrana, 1985 (Els Orígens, 17).

Carme MOLINERO; Pere YSÀS. *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista*. Madrid: Siglo XXI de España Editores, 1998 (Historia).

La Comisión de Incorporación Industrial y Mercantil n.º 2. [Barcelona]: Lit. Gráfica Manen, 1940.

Albert PÉREZ BARÓ. *30 mesos de col·lectivisme a Catalunya, 1936-1939*. Barcelona: Ariel, 1970 (Hores de Catalunya).

Ignasi RIERA. *Els catalans de Franco*. Barcelona: Plaza y Janés Editores, 1998.

Borja de RIQUER. “Un país després d'una guerra”, dins *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar. Vol. 7: *El franquisme i la transició democràtica, 1939-1988*. Barcelona: Edicions 62, 1989.